

NKÜ HUKUK FAKÜLTESİ DERGİSİ

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

ULUSLARARASI MÜNASEBETLER VE TIBBÎ ATAŞE

*Doç. Dr. Anıl ÇAMYAMAÇ **

ÖZET

Küreselleşen dünyada değişik bilimsel alanların birbirleriyle etkileşimine bağımlı olarak uluslararası kamu hukukunda değişim ve gelişim kaçınılmaz olmaktadır. Bu itibarla, son zamanlardaki gelişmeler uyarınca sağlık uluslararası kamu hukuku alanında yeni bir alt dal olarak ortaya çıkmıştır. Türlerin devamının bağlı olduğu sağlık, uygarlığın doğuşundan beri insan hayatı için temel bir etken olarak değerlendirilmektedir. Bu minvalde, devletler sözde küresel sağlık diplomasisini etkileyebilecek sağlık politikalarını küresel olarak geliştirmektedirler. Bu bağlamda, tıbbî ataşeler, hem bireysel olarak devletlerin sağlık politikalarında, hem de küresel olarak küresel sağlık diplomasisinde en etkili araçlardan birisi olarak nitelendirilebileceklerdir. Dolayısıyla, bu makalenin amacı bir devlet misyonunun üyesi olarak tıbbî ataşenin statüsünü kısaca araştırmak olacaktır.

Anahtar Kelimeler Diplomasi, Küresel Sağlık Diplomasisi, Ataşe, Tıbbî Ataşe, 1961 tarihli Diplomatik İlişkilere Dair Viyana Sözleşmesi

INTERNATIONAL RELATIONS AND MEDICAL ATTACHÉ

Assoc. Prof. Anıl ÇAMYAMAÇ

ABSTRACT

Due to the fact that various scientific fields interrelate with each other in globalized world, transformation and development in public international law is unavoidable. Thus, following the recent events, health has emerged as a new sub-category in the field of public international law. Since the continuance of species depend upon it, health is valued as a fundamental factor for human life since the dawn of civilization. Therefore, states have been developing health policies globally that might effect the so-called global health diplomacy. In this respect, medical attachés would be qualified as one of the most effective tools both in states' health policies individually and in global health diplomacy globally. Hence, the aim of this article is to briefly investigate the status of medical attaché as a member of the mission of a state.

Key Words Diplomacy, Global Health Diplomacy, Attaché, Medical Attaché, 1961 Vienna Convention on Diplomatic Relations.

*Doç. Dr., Bakırçay Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Milletlerarası Hukuk Anabilim Dalı, anil.camyamac@bakircay.edu.tr, ORCID 0000-0002-8476-9110

Extended Summary

COVID 19 pandemic has already changed the World and our understanding of the World. Many fields of expertise have deeply been effected inevitably, including the law. Hence, new sets of rules and understandings are on the agenda of the policy makers.

Responsibility of states in the event of pandemics, effective cooperation among states and international organizations in the control of pandemics are the most debated subjects of international law. However, one should not miss the global health diplomacy (GHD) as part of the law of diplomacy in this respect. There might be some duties of the diplomatic agents of states in the event of pandemics.

GHD as a subject is considered as part of a global policy, and henceforth with public international law. In this respect, some diplomatic agents are attributed with specific duties relating to the health issues. It is not a new phenomenon in international law that some diplomatic representatives have already been used relating to the health issues in international law arena, particularly in specific organizations, which shape the global health, such as the WHO.

As the world has seen from the Covid-19 pandemic, the need for coordinated responses to shared global public health threats has increased. A small but growing supposedly cadre of diplomats known as medical or health attachés might be the key among the practitioners of GHD who employ the tools of diplomacy and statecraft to bridge governments' public health and foreign policy objectives. Understanding the role of medical attachés, who work across disciplines and national boundaries, is important to improve the effectiveness of their work, enhance countries use of medical attachés, and help shape training and professional development of future GHD practitioners.

This essay first describes the conceptual background of international diplomacy in the historical perspectives and its possible impact on the development of the diplomatic agents in the twenty-first century. Next, it introduces some concepts related to the subjects, presenting myriad actors, definitions, and tools to update concepts used in this field, followed by a description of current practices and competencies of medical attachés as a specific type of diplomatic agent. Finally, this paper proposes the importance medical attaché in dealing with global health emergencies in our interconnected world.

A medical attaché might be assigned by the ministry of health or foreign affairs of a state, and is accredited by the sending state and accepted by the receiving government, according to the procedures set out in the Vienna Convention of Diplomatic Relations (VCDR) of 1961. Thus, a medical attaché must be able to practice GHD and conduct related policy negotiations on behalf of his/her respective government. For example, medical attachés shall report anomalies relating to health issues such as highly spreading viruses in the receiving states to which they are accredited. At the end, this special task is consistent with the general duties of the diplomatic agents as it is regulated particularly in article 3/d of the Vienna Convention

on Diplomatic Relations 1961. Furthermore, it should be added that the person chosen for this kind of office should have some qualifications and background. Specifically, a medical attaché, must possess medical knowledge as well as skills of a diplomat. It is not an easy task to find such a person with qualifications needed. Public health professionals generally value deep scientific knowledge and technical skills, but there is also a growing recognition of the need for a wider breadth of knowledge and skills in foreign affairs, international law, and public policy among public health stakeholders and counterparts in order to bring about change needed to mobilize global health action among nations during pandemics like Covid-19. So, it would be best to choose the persons and start to educate and train for the job in hand.

Some states, as it appears, have already utilised medical attachés, but not as extensive as they should be. Furthermore, they may not be embellished with the necessary duties. Additionally, one has to keep in mind that there is a growing trend to reduce manpower in many foreign ministries due to the budget cuts, which will affect the external representation of states negatively. Nonetheless, it would be wiser for states to accommodate medical attachés, at least in some major diplomatic posts. The practice of GHD requires determining the qualifications and skills of medical attaché to mutually address foreign policy and global health goals. Therefore, medical attachés might successfully be used in reporting to and alarming their countries about such emergencies in the receiving states as soon as they occur. Since medical attachés are the main subject of this essay, their diplomatic status shall not be doubtful. Hence, medical attachés should be given a diplomatic status to enjoy the diplomatic privileges and immunities. By virtue of giving them diplomatic status, the critical role of medical attachés will be acknowledged and guaranteed.

GİRİŞ

İlk olarak 2019 yılının Aralık ayında Çin Halk Cumhuriyeti'nin Wuhan Kentinde ortaya çıkan ve hızla tüm dünyaya yayılarak bir pandemiye (salgına) dönüşen ve böylelikle küresel bir krize yol açan COVID 19, insanlığı, birçok alanda yeniden düşünmeye itti ve daha da itecek gibi görünüyor. Böylelikle, bu pandemi sonrasında hayatın birçok alanında yeniliklerin görüleceği bir döneme girileceği kuşkusuzdur. Bu alanlardan biri de hukuk ve pandeminin uluslararası boyutu göz önüne alındığında, kaçınılmaz olarak, uluslararası hukuk olacaktır.

Uluslararası hukukun en eski alt dallarından birini teşkil eden diplomasi hukuku ise, uluslararası hukuk alanında temel olmasa da etkilenecek alt dallardan biri olarak mütalâa edilebilecektir. Bu etkilenmelerden biri de, özellikle son günlerde yaşanan gelişmeler göz önüne alındığında, sürekli misyonlarda yer verilebilecek tıbbî ataşelik müessesesi olacaktır.

I. GENEL OLARAK DİPLOMASİ HUKUKUNUN DEĞERLENDİRİLMESİ

İlkel dönemlerde kabilelerin birbirleriyle iletişim için temsilciler gönderdikleri ve bu iletişimin sorunsuz gerçekleştirilebilmesinin bu temsilcilere zarar gelmemesinden geçtiğinin ikrarı, belki de uluslararası hukukun en eski kurallarından birisi olarak nitelendirilebilecek temsilciye zarar verilmemesi, temsilciye dokunulmaması kuralının ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir.¹ Bir başka deyişle, diplomasi ve buna bağlı temel kurallar neredeyse insanlığın tarihi kadar eskidir. Böylelikle, diplomasi kurallarının uluslararası hukukun en eski kuralları arasında yer aldığını mütalâa etmek yanıltıcı olmayacaktır.

Toplumların gelişmesi zaman içerisinde bu kuralların da gelişmesine yol açmıştır. Öyle ki, belirli bir zaman sonra devletler birbirlerine geçici elçiler, murahhaslar yollamak yerine, sürekli temsilcilikler kurulması ve sürekli temsilciler gönderilmesi yoluna gitmişlerdir. Böylelikle, kısa sürede sürekli elçilikler, devletler arasındaki diplomasinin belkemiği hâline gelivermişlerdir. Hattâ, bazı büyükelçiler devletlerinin genel politikaları açısından belirli bir dönem büyük önemi haiz olmuşlardır. Bu itibarla, sürekli elçiliklerin özellikle 18 ilâ 19. yüzyıllarda altın çağını yaşadığı vurgulanabilecektir.

Ne var ki, 20. yüzyılda başta ulaşım ve iletişim alanlarındaki teknolojik gelişmeler olmak üzere çeşitli etmenler “doğrudan diplomasi” (*direct diplomacy*) adı verilen ve direkt olarak devlet yöneticilerinin diplomasiyi yürüttüğü bir diplomasi anlayışının genel olarak benimsenmesine yol açmıştır. Ancak, doğrudan diplomasi bütün tercih edilebilir yönlerine

¹ Bu konuda meselâ bkz. Eric Clark, *Corps Diplomatique* (1st ed, Allen Lane 1973) 105

rağmen, sürekli diplomasinin araçlarının, yâni sürekli elçiliklerin ve elçilerin önemini örseleyememiştir. Özellikle devletler arasındaki gündelik işlerin yürütülmesinde hâlen sürekli elçiliklerin önemi yadsınamaz boyuttur.

Tüm bu anlatılanlar bağlamında, diploması hukuku kurallarının bin yıllar içerisinde evrildiği ve benimsenerek uygulandığı görülmektedir. Daha açık ifade etmek gerekirse, tüm geçmişi ve eskiliğine rağmen diploması hukuku uzun süre temelde uluslararası örf ve âdet kuralları çerçevesinde şekillenmiş ve yönetilmiştir. Bu durum 20. yüzyılda değişmiş²; özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında diploması hukuku kuralları başta 1961 tarihli Diplomatik İlişkilere Dair Viyana Sözleşmesi³ olmak üzere bir dizi evrensel ve bölgesel sözleşme ile kodifiye edilmiştir. Bu sözleşmeler arasında şunlara yer verilebilir: 1963 tarihli Konsolosluk İlişkilerine Dair Viyana Sözleşmesi, 1969 tarihli Özel Misyonlara Dair Sözleşme, 1975 tarihli Evrensel Nitelikli Uluslararası Örgütlerle İlişkilerinde Devletlerin Temsiline Dair Viyana Sözleşmesi.⁴

II. ULUSLARARASI DİPLOMASİ HUKUKU BÜNYESİNDE ATAŞELİK

Bu başlık altında yapılacak incelemede evveliyatla ataşelik kavramı genel olarak değerlendirme altına alınacak ve açıklanmaya çalışılacak, sonrasında ise sağlık ataşeliği veya tıbbî ataşelik, ilgili küresel sağlık diploması kavramıyla birlikte ele alınarak açıklanmaya çalışılacaktır.

A. GENEL OLARAK ATEŞE KAVRAMI

Ataşelik kurumunu iki temelde incelemek mümkündür. Bunlardan ilki, normal diplomatik kadrolar dâhilindeki ataşelik kurumudur. Bu minvaldeki ataşelik, bir misyonda I., II. ve III. Katipten sonra elçilik personelinin en alt konumunda bulunan bir diplomatik sınıf⁵

² Uluslararası alanda diploması kurallarını kodifiye eden ilk metin 1928 tarihli Diplomatik Yetkililere Dair Havana Sözleşmesi olmaktadır. Bu sözleşmenin metni için bkz. 'Convention on Diplomatic Officers', American Journal of International Law. Supplement (1928) vol 22 (3) 142-147

³ 18 Nisan 1961 tarihinde kabul edilen ve 24 Nisan 1964 tarihinde yürürlüğe giren bu Sözleşmeye günümüzde aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 192 devlet taraftır. Bu sözleşmenin orijinal metinleri için bkz. 'Vienna Convention on Diplomatic Relations' United Nations-Treaty Series, (1964) vol 500 (7310) 95-221. Sözleşmenin Türkçe resmî metni için bkz. Resmî Gazete, 24.12.1984, S. 18615. Sözleşmenin ayrıntılı bir biçimde değerlendirmesi için bkz. Eileen Denza, Diplomatic Law: Commentary on the Vienna Convention on Diplomatic Relations, (4th ed, Oxford University Press 2016); Christian Oelfke, Vienna Convention on Diplomatic Relations of 18 April 1961: Commentaries on Practical Application, (BMV/Berliner Wissenschafts-Verlag 2018). Bundan sonra bu Sözleşme kısaca *1961 tarihli Viyana Sözleşmesi* olarak anılacaktır.

⁴ Bu sözleşmelerden 1963 tarihli Konsolosluk İlişkilerine Dair Viyana Sözleşmesi 19 Mart 1967 tarihi itibarıyla yürürlüğe girmiş ve günümüzde aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 180 devletin tarafı olduğu bir sözleşmedir. 1969 tarihli Özel Misyonlara Dair Sözleşme 21 Haziran 1985 tarihinde yürürlüğe girmiş olup günümüzde sadece 38 devlet sözleşmenin tarafı konumundadır. 1975 tarihli Evrensel Nitelikli Uluslararası Örgütlerle İlişkilerinde Devletlerin Temsiline Dair Viyana Sözleşmesi ise 14 Mart 1975 tarihinde imzalanmış ve hâlihazırda yeterli taraf sayısına ulaşamadığı için yürürlükte değildir.

⁵ Bir misyondaki diplomatik rütbeyi haiz görevlilerin sıralanmasına dair liste için meselâ bkz. Charles Chatterjee, International Law and Diplomacy, (1st ed, Routledge 2007) 141-142

olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶ Bu kapsamda atâşe olarak kullanılan kişiler kültür, basın, yönetim ve finans gibi konularda görevli kılınabilmektedir.⁷ Görev alanlarının son yıllarda genişlediği görülen atâşelerin basın, çalışma, bilim, turizm gibi alanların yanı sıra sağlık ve meteoroloji gibi alanlarda da görevlendirilebilecekleri belirtilmiştir.⁸ Bu tür atâşeler diplomatik rütbeyi haiz kılınabileceği gibi diplomatik rütbeyi haiz olmayabileceklerdir; bunun kararını gönderen devlet verecektir.⁹

Birçok durumda kullanılan ikinci tür atâşeler ise¹⁰, uzmanlık gerektiren bir konuda misyona dâhil olan, ancak genelde Dışişleri bakanlıklarınca değil, uzmanlığın söz konusu olduğu alana ait bakanlık veya devlet kurumundan gelen kişilerden oluşmaktadır. Bu tür uzmanlık atâşeleri Dışişleri Bakanlığına karşı değil, kendilerini gönderen hükûmet birimine veya bakanlığa karşı sorumluluğu haizdir.¹¹ Devletlerin diplomatik kadrolarında yer almasalar da¹² genelde, diplomatik ayrıcalık ve bağımsızlıklara sahiptirler. Bu tür atâşeler oldukça geniş ve çeşitlilik gösteren konularda/alanlarda görevli kılınabilmektedir.

⁶ Bkz. Melquiades J. Gamboa, A Dictionary of International Law and Diplomacy, (1st ed, Central Lawbook Publishers Co., Inc., 1973) 22; Geoff R. Berridge and Lorna Lloyd, The Palgrave MacMillan Dictionary of Diplomacy (3rd ed, Palgrave MacMillan 2012) 25; James R. Fox, Dictionary of International and Comparative Law (3rd ed, Oceana Publications, Inc. 2003) 25. Nitekim *Salmon*, bu tür atâşelerin genelde “stajyer diplomatlar” (*trainee diplomats*) olduğunu vurgulamıştır. Bkz. Jean J. Salmon, Members of the Staff of Diplomatic Mission, Max Planck Encyclopedia of Public International Law (on-line edition, edited by Wolfrum, April 2009 paragraf 10 via <<https://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e962>> Erişim Tarihi 1 Temmuz 2017. Hemen belirtmelidir ki, bazı yazarlar günümüzde artık çok az sayıda devletin yeni başlayan görevlileri atâşe olarak atadığını ifade etmektedir. Bkz. Geraldo E. Do Nascimento e Silva, Diplomacy in International Law (1st ed, Sijthoff 1972) 81

⁷ Bkz. Gamboa, (n 6) 22. İlâve edilmelidir ki, 20. yüzyılın başlarında atâşe görevlendirilecek alanların geniş olarak algılanmadığı mütalâa edilebilir. Bu itibarla, 1925 yılında Amerikan Senatosu’nda kabul edilen bir kanunla Hazine memurlarının devletin dış temsilciliklerinde diplomatik rütbeyi haiz olacak biçimde “gümrük atâşesi” (*customs attaché*) unvanıyla görevlendirilmelerinin kabulünün o dönemde hemen hemen tüm devletler tarafından reddedildiği aktarılmaktadır. Bkz. do Nascimento e Silva, (n 6) 82

⁸ Ibid. 82; Bkz. Berridge and Lloyd, (n 6) 26

⁹ Ibid 22

¹⁰ Bu minvalde, doktrinde bu tür uzmanlaşmış türde çalışmalarla görevlendirilen atâşelerin atanmasının günümüzde alışıl gelmiş bir uygulama olduğu vurgulanmaktadır. Bkz. do Nascimento e Silva, (n 6) 143; Yehuda Z. Blum, International Relations and Legal Cooperation in General-Diplomacy and Consular Relations. in Rudolf Bernhardt (ed), Encyclopedia of International Law, Volume 9 (Amsterdam, Elsevier 1986) 91 ; Chatterjee, (n 5) 172

¹¹ Bu kişiler her ne kadar kendilerini atayan birime karşı sorumlu olsalar da gönderildikleri ülkedeki misyon şefine tâbidir ve onun kadrosunda yer almaktadır. Nitekim bu husus doktrinde açıkça ifade edilmektedir. Bkz. do Nascimento e Silva, (n 6) 85

¹² Bu bağlamda, bu tür atâşelerin meslekten diplomat olmadıklarının doktrinde altı çizilmektedir. Bkz. Chatterjee, (n 5) 172

İkinci tür ataşeler içinde genelde ön plâna çıkanlar arasında askerî ataşeler (*military attachés*)¹³ ve ticarî ataşeler (*commercial attachés*) yer almaktadır. Doktrinde askerî ataşelerin de kendi aralarında ayrımlara tâbi oldukları ifade edilmektedir. Buna göre, *Berridge ve Lloyd*, eserlerinde genel ataşe tanımının yanı sıra, askerî ataşe ve hizmet ataşesi (*service attaché*)¹⁴ olarak tanımladıkları iki ayrı grup ataşeye daha yer vermektedir. Buna göre, yazarlar, ilk kavramı diplomatik misyona dâhil edilmiş ancak aynı zamanda orduyu da temsil eden herhangi bir ordu yetkilisi şeklinde tanımlarken, ikincisini ise diplomatik misyona dâhil edilmiş herhangi bir yetkili olarak betimlemişlerdir.¹⁵

1961 tarihli Viyana Sözleşmesi'ne bakıldığında, askerî ataşelere dair özel bir düzenlemeye yer verilmiş olduğu görülmektedir. Bu düzenlemeye göre, kabûl eden devlet, gönderen devletin kara, deniz ve hava ataşelerinin tayininde bunların adlarının izin alınması için önceden bildirilmesini talep edebilecektir.¹⁶ Doktrinde bu düzenlemenin hizmet ataşelerinin askerî istihbarat faaliyetlerinde kullanılabileceği endişesine karşı getirildiği belirtilmektedir.¹⁷ Bunun dışında, ticarî ataşelere dair, *Gamboa*, bu kişilerin konsoloslar gibi hareket ederek kendi ülkelerinin ticarî ilişkilerini destekleyip koruduklarının, ancak konsolosluk kurallarına tâbi olmadıklarının, bilâkis diplomatik rütbeyi haiz oldukları için diplomatik ayrıcalık ve bağıışıklıklardan yararlandıklarının altını çizmiştir.¹⁸

B. SAĞLIK ATAŞESİ VEYA TIBBİ ATAŞE VE DİĞER İLGİLİ KAVRAMLAR

Günümüzde, devletlerin, dış politikalarını belirlerken, artık kaçınılmaz olarak sağlık konusuna da önem verdikleri bir gerçektir. Son birkaç on yılda yaşanan gelişmeler bu durumu bir zorunluluk hâline getirmiştir.

¹³ Askerî ataşe kavramına dair ayrıntılı değerlendirme ve açıklamalar için bkz. Alfred Vagts, *The Military Attaché*, (1st ed, Princeton University Press 1967) 3-14; Raymond J. Barrett, *The Role of the Military Attaché*, (1971) *Military Review*, vol 51 (5) 50-55. Ayrıca, bkz. do Nascimento e Silva, (n 6) 83-85; Clark, (n 1) 165-183

¹⁴ Hizmet ataşesinin bir diğer isminin “savunma ataşesi” (*defence attaché*) olduğu, ancak İngiliz, Fransız ve Amerika Birleşik Devletleri uygulamalarında savunma ataşesinin bu yönlü en üst düzey yöneticiyi belirtmek için kullanıldığı aktarılmaktadır. Bkz. *Berridge and Lloyd*, (n 6) 340. Nitekim *Chatterjee*, İngiliz uygulamasında savunma ataşesini hizmet ataşelerinin en üst seviyedeki görevlisi olarak tanımlarken, diğer hizmet ataşelerinin de yardım nitelikteki memurların üstünde olduğuna işaret etmiştir. Bkz. *Chatterjee*, (n 5) 155

¹⁵ Konuya ilişkin sırasıyla bkz. *Berridge and Lloyd*, (n 6) 244-243 ve 340-342

¹⁶ 1961 tarihli Viyana Sözleşmesi m. 7

¹⁷ Bkz. Blum, (n 10) 91

¹⁸ Bkz. *Gamboa*, (n 6) 22. Ticarî ataşeliğin kurumsal gelişimine dair açıklamalar için bkz. do Nascimento e Silva, (n 6) 82-83

Bu çerçevede, küresel sağlık diplomasisi kavramı ortaya çıkmıştır¹⁹ ki, bu kavram doktrinde “... sağlık için küresel siyasi çevreyi şekillendiren ve yöneten çok katmanlı ve çok aktörlü müzakere süreci”²⁰ biçiminde tarif edilmektedir.

Brown ve diğerleri sağlık ataşesi kavramını ise şu şekilde tanımlamaktadır: “*Bir sağlık ataşesi, yabancı bir ülkede veya ülkelerde sağlıkla alakalı bilgileri toplayan, analiz eden ve (ona göre) hareket eden ve kamu sağlığı ve dış ilişkiler paydaşları arasındaki kritik bağları sağlayan bir diplomat olarak tarif edilir*”.²¹ Sağlık ataşelerinin, bu çerçevede, kabûl eden devlet nezdinde akredite edildikleri, diğer bir deyişle kabûl eden devlet tarafından 1961 tarihli Viyana Sözleşmesi bağlamındaki sürece uygun olarak atamalarının yapıldığı ifade edilmektedir.²² Ancak, unutulmaması gereken, bu kişilerin diplomatik rütbeyi haiz kılınıp kılınmayacakları temelde gönderen devletin kendisi tarafından belirlenecektir. Bununla birlikte, belirtilmelidir ki, kabûl eden devlet gerek bu şahısları gerek diplomatik statülerini kabul edip etmemekte serbest olacaktır. Nitekim bu görüş, doktrin tarafından da, açıkça, vurgulanmaktadır.²³

Sağlık ataşelerinin tanımı verilmeye çalışıldıktan sonra, görev kapsamalarına dair de doktrindeki açıklamalara değinilmelidir. Bu konuda ayrıntılı bir çalışma gerçekleştirmiş olan *Brown* ve diğerleri, bu minvalde, sağlık ataşelerinin görevleri arasında şu hususlara yer vermektedir: ulusal sağlık ajanslarıyla kendi ülkesindeki veya bölgesindeki ortaklar arasındaki bağlantıları kolaylaştırmak, kamu sağlığı uygulamaları alanında bilimsel ve kılavuz ilkeleri sağlamak, uluslararası çerçevede ilişkileri kurup devam ettirmek, yabancı ülkedeki sağlıkla ilgili konuları raporlandırarak bildirmek.²⁴ Global sağlık diplomasisi bağlamında sağlık ataşelerinin sayısının arttırılmaya başlandığı doktrinde aktarılan konulardan biridir.²⁵

¹⁹ Doktrinde bu konuda eserlere artık daha sık rastlanılmaktadır. Meselâ bkz. Ilona Kickbusch, Graham Lister, Michaela Told and Nick Drager (eds.), *Global Health Diplomacy: Concepts, Issues, Actors, Instruments, Fora and Cases* (Springer Science+Business Media 2013); Timothy E. Novotny, Ilona Kickbusch, Michaela Told, *21st Century Global Health Diplomacy* (World Scientific, 2013); Sara E. Davies, Adam Kamradt- Scott and Simon Rushton, *Disease Diplomacy: International Norms and Global Health Security* (Johns Hopkins University Press 2015)

²⁰ Bkz. Ilona Kickbusch, Silberschmidt Gaudenz and Paulo Buss, ‘Global Health Diplomacy: The Need for New Perspectives, Strategic Approaches and Skills in Global Health’ (2007) *Bulletin of the World Health Organization*, vol 85(3) 230

²¹ Bkz. Matthew D. Brown, Tim K. Mackey, Craig N. Shapiro, Jimmy Kolker and Timothy E. Novotny ‘Bridging Public Health and Foreign Affairs: The Tradecraft of Global Health Diplomacy and the Role of Health Attachés’ (2014) *Science & Diplomacy*, vol 3(3) via www.sciencediplomacy.org/article/2014/bridging-public-health-and-foreign-affairs Erişim Tarihi 21 Mart 2020

²² Ibid

²³ Bkz. do Nascimento e Silva, (n 6) 82, 143

²⁴ Bkz. Brown *et al.*, (n. 21)

²⁵ Meselâ, *Kickbusch* diplomatik misyonlarda ve konsolosluklarda hizmet eden sağlık ataşelerinin ve uzmanlarının sayısının arttığından bahsetmektedir. Bkz. Kickbusch I, *21st Century Health Diplomacy: A New Relationship between Foreign Policy and Health*, in *21st Century Global Health Diplomacy*, edited by Novotny TE ve

III. TIBBÎ ATAŞELİĞE DAİR GÜNÜMÜZ UYGULAMALARI BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRMELER VE ÖNERİLER

Küresel sağlık diplomasisi, tanımın da ortaya koyduğu üzere, çok katmanlı ve çok aktörlü bir özellik arz etmektedir. Bu katmanların ve aktörlerin en önemlileri arasında Dünya Sağlık Örgütü nezdinde devletler tarafından görevlendirilen temsilciler gelmektedir. Birçoğu sağlık ataşesi olan bu görevlilerin ne yazık ki yine birçoğu sağlık geçmişi olan insanlar olmadığı için bu alanda sağlanan ilerlemelerin gereklerini yerine getiremedikleri ve dolayısıyla sağlık alanında arzu edilen düzenlemelere göre hareket edemeyebildikleri ve ilerlemelerin sağlanamadığı gözlenmektedir.²⁶ Ancak, konumuz bu kişiler değildir. Bizim ele aldığımız şahıslar, devletlerin diğer devletler nezdinde akredite ettikleri misyon görevlileri arasında bu tür unvanları haiz olan şahıslar olmaktadır.

A. TIBBÎ ATAŞELİĞE DAİR GÜNÜMÜZ UYGULAMALARINA DAİR DEĞERLENDİRMELER

Kabûl eden devletlere akredite edilen diplomatik ajanlar arasında tıbbî ataşelere yer verilmesi belirli devletlerin bu konudaki uygulamalarının değerlendirilmesiyle bir anlam kazanabilecektir.

Amerika Birleşik Devletleri'nde sağlık ataşeliğinin 1948 yılında doktor *Sanders*'in Birleşik Devletler'in Brüksel, Paris ve La Haye elçilikleri dâhilinde bu göreve atanmasıyla başladığı belirtilmektedir.²⁷ 2014 itibarıyla Amerika Birleşik Devletleri'nin gerek sağlık ataşesi, gerek diğer sağlık temsilcileri bağlamında bir değerlendirmede bulunduğu; beş merkezde (Beijing/Çin Halk Cumhuriyeti, Brasilia/Brezilya, Cenevre/İsviçre, Johannesburg/Güney Afrika Cumhuriyeti, Yeni Delhi Hindistan) sağlık ataşesi

Kickbusch I ve Told, M (World Scientific 2013) 17. Ancak, yazar bu konuya ilişkin herhangi bir referans ortaya koymamıştır. Bununla beraber, diğer bir yazar da sağlık ataşelerinin veya konuya ilişkin konsolosluk uzmanlarının sayısındaki artıştan bahsederken, örnek olarak Amerika Birleşik Devletleri'nin Tayland'daki elçilik çalışanlarının yarısının sağlık alanında çalıştığını vermektedir. Bkz. Cooper Andrew F., The G8/G20 and Global Health Governance: Extended Fragmentation or a New Hub of Coordination, in Global Health Diplomacy: Concepts, Issues, Actors, Instruments, Fora and Cases, edited by Kickbusch & Lister & Told & Drager, Springer Science+Business Media, New York, 2013, s. 244. Öte yandan, sağlık politikalarının tutarlılığı açısından önerilerde bulunan *Silberschmidt* ve *Zeltner* ise, uluslararası örgütler nezdinde veya iki taraflı misyonlarda, özellikle de New York ve Cenevre'yi işaret ederek, sağlık ataşelerinin görevlendirilmesi gereğini önerilerden biri olarak ortaya koymuşlardır. Bkz. Silberschmidt Gaudenz & Zeltner Thomas, Global Health Begins at Home: Policy Coherence, in 21st Century Global Health Diplomacy, edited by Novotny & Kickbusch & Told, World Scientific, (2013) 294. Tüm bu açıklamalar, ötesinde bu çalışmanın müteakip bölümlerindeki güncel veriler ve hususlar toplu bir biçimde değerlendirildiğinde, diplomatik misyonlarda tıbbî veya sağlık ataşelerine ilişkin gerçek bir artışın olduğunu iddia etmek, en azından şu an için, zor görünmektedir.

²⁶ Konuya ilişkin meselâ bkz. Mihály Kökény 'Negotiating the World Health Organization Reform Process, in Pathways to Global Health Case Studies in Global Health Diplomacy' vol 2 Matkin and Kickbusch(eds), (World Scientific 2017) 30

²⁷ Ibid

bulundurduğu²⁸, dört merkezde (Bangkok/Tayland, Hanoi/Vietnam, Guatemala City/Guatemala, Nairobi/Kenya) Sağlık ve İnsan Hizmetleri Bakanlığı (*Department of Health and Human Services*) Ülke Temsilcileri görevlendirdiği, iki merkezde Savunma Bakanlığına (*Department of Defence*) bağlı olarak Sağlık İlişkileri Ataşesi (*health affairs attaché*) bulundurduğu ve bir merkezde de Uluslararası Kalkınma Birleşik Devletler Ajansına (*United States Agency for International Development*) bağlı sağlık ataşesi gönderdiği görülmektedir.²⁹ Amerika Birleşik Devletleri tarafından 2018 yılında yayınlanan diplomatik liste³⁰ incelendiğinde ise, unvanında “tıbbî” (*medical*) veya “sağlık” (*health*) nitelenmesine yer verilen ataşeleri atayan altı devlet bulunmakta olduğu görülmektedir: Birleşik Arap Emirlikleri, Japonya, Kanada, Katar, Kuveyt ve Suudi Arabistan.³¹

Birleşik Krallık Dışişleri Bakanlığı tarafından en son 2020 Mart’ında güncellenen diplomatik liste irdelendiğinde³² bazı devletlerin misyonları dâhilinde “sağlık büroları” (*health office*) bulundukları³³, bazılarının bu bürolara “tıbbî büro” (*medical office*) adı verdiği, bazı devletlerin ise misyon dâhilinde tıbbî kesimlere (*medical section*) yer verdiği görülmektedir. Bu devletler aynı zamanda misyonları kapsamında oluşturdukları bu birimlerde genelde (sağlık) ataşeler(in)e (*-health- attaché*) yer vermektedir. Birkaç devlet ise, sağlık ataşesi yerine veya onların yanına “askerî ataşe” veya “tıbbî memur” (*medical officer*) görevlendirmiştir.³⁴ Öte yandan, bazı devletlerin misyon dâhilinde ayrı bir birim oluşturmaksızın sağlıkla ilgili ataşe veya danışman kullandığı³⁵, bazılarının ise konuya ilişkin bir birim oluşturmuş olmalarına rağmen, henüz herhangi bir görevli kişiyi akredite etmedikleri³⁶ konuya dair dikkat çeken diğer hususlar olmaktadır.

²⁸ Doğrudan sağlık ataşesinin gönderildiği önceki merkezler arasında Hanoi (Vietnam), Addis Ababa (Etiyopya), Kabil (Afganistan) ve Bağdat’ın (Irak) yer aldığı aktarılmaktadır.

²⁹ Bkz. .Brown *et al.*, (n. 21)

³⁰ Bkz. ‘Diplomatic List’ United States Department of States, Fall 2018 via www.state.gov/wp-content/uploads/2018/12/Diplomatic-List---Fall-2018.pdf Erişim Tarihi 30 Mart 2020

³¹ Bu liste, Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanlığı’nın yayınladığı 2012 tarihli liste ile de karşılaştırılabilir. 2012 tarihli söz konusu diplomatik listeye ilişkin bilgiler için bkz. Brown, (n 24) dipnot: 21

³² Bkz. ‘The London Diplomatic List’ Revised at March 05 2020 via <https://data.gov.uk/dataset/ac361893-3037-461e-8545-a7004f63ab42/the-london-diplomatic-list-blue-book> Erişim Tarihi 30 Mart 2020

³³ Birleşik Arap Emirlikleri, Irak, Katar, Kuveyt, Suudi Arabistan

³⁴ Sağlık ataşesinin yanı sıra yine sağlık alanında askerî ataşe görevlendiren Kuveyt ve tıbbî memur atayan Ürdün örneklerinde görüldüğü üzere.

³⁵ Meselâ Kanada herhangi bir ayrı birim yaratmaksızın tıbbî görevle yetkili kıldığı bir ataşe görevlendirirken, Amerika Birleşik Devletleri ise “Tıbbî İlişkiler için Büyükelçilik Danışmanı” (*Counselor of Embassy for Medical Affairs*) atamıştır. Yine Mısır da Tıbbî Bürosunda bir “danışman” (*counselor*) görevlendirmiştir.

³⁶ Meselâ “Sağlık Ataşesi Bürosu” (*Health Attaché Office*) oluşturan Irak veya Büyükelçiliğindeki “Tıbbî Kısmı” (*Medical Section*) oluşturan Malta gibi.

Türkiye açısından bir değerlendirme yapılması gerekirse, tarihî perspektiften bakıldığında, Türkiye'nin tıbbî ataşe kullandığı görülmektedir. Tarafımızca tespit edilebildiği kadarıyla 1930'lu yıllarda Türkiye'nin Birleşik Devletler Büyükelçiliğinde bir tıbbî ataşe görev yapmış³⁷, yine 1997 ilâ 2000 yılları arasında söz konusu büyükelçilikte bir askerî tıbbî ataşe bulundurulmuş³⁸ olduğu gözlenmektedir. Ancak 3 Mart 2020 tarihinde CİMER aracılığıyla Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'na tarafımızca yöneltilen sorular arasında yer alan “*Türkiye'nin dış temsilciliklerinde diplomatik rütbeyi haiz olan veya olmayan şekilde doktor kadrosu bulunmakta mıdır? Meselâ, tıbbî ataşe var mıdır veya teknik - idarî personel kadrosunda bir doktora yer verilmekte midir?*” şeklindeki sorulara 26 Mart 2020 tarihinde dış temsilciliklerimizde tıbbî ataşe, sağlık personeli/kadrosu bulunmamaktadır biçimde bir cevap verildiği belirtilmelidir.³⁹

3 Mart 2020 tarihinde CİMER aracılığıyla Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'na yöneltilen diğer sorular arasında yer alan “*Türkiye'deki yabancı misyonlarda diplomatik listede yer alan doktor kadrosu (aynı şekilde diplomatik rütbeyi haiz olan veya olmayan) veya doktor bulunmakta mıdır?*” şeklindeki soruya ise 1961 tarihli Viyana Sözleşmesi (ve 1963 tarihli Viyana Sözleşmesi) kuralları çerçevesinde misyon kadrolarının oluşturulduğu ve bu kadrolarda doğrudan tıp doktoruna yer verilmediği hususu vurgulandıktan sonra *sağlık alanında ikili ilişkilerin geliştirilmesine yönelik olarak bazı ülkeler “Sağlık Ataşesi” veya “Sağlık Ataşe Yardımcısı” unvanları ile diplomatik ajan/konsolosluk memuru statüsünde personel ataması yapabilmektedir* biçimde cevap verilmiştir.⁴⁰ Her ne kadar, CİMER aracılığıyla Dışişleri Bakanlığı'na yönlendirilen bu sorunun sorulma nedeni farklı olsa ve doğrudan doktorlara dair bir araştırma için yöneltilmiş olsa da verilen cevapta görüldüğü üzere bazı devletlerin Türkiye'deki misyonlarında “sağlık ataşesi” ve/veya “sağlık ataşe yardımcısı” unvanlarıyla diplomatik misyon üyesi bulduklarını teyit edilmiş olmaktadır.

B. TIBBÎ ATAŞELİK KURUMUNA DAİR ÖNERİLER

Sağlığın günümüzdeki önemi, diplomasi hukuku açısından da artık inkâr edilmeyecek düzeydedir. Bu çerçevede, devletlerin tıbbî ataşeleri, en azından belirli kilit misyonlarda

³⁷ Bkz. G.H. Hackworth, ‘Digest of International Law’ vol IV (United States Government Printing Office 1942), 433-434

³⁸ Bkz. Nurullah Ermiş, Kaan Erler and Teoman İ. Benli, Prof. Can Solakoğlu, M.D., Journal of Turkish Spinal Surgery, (2017) vol. 28(4) 286

³⁹ CİMER aracılığıyla Dışişlerine yöneltilen sorulara yine CİMER aracılığıyla 26 Mart 2020 tarihinde Dışişleri Bakanlığı'nca verilen cevaplar yazarın dosyasında bulunmaktadır.

⁴⁰ CİMER aracılığıyla Dışişlerine yöneltilen sorulara yine CİMER aracılığıyla 29 Nisan 2020 tarihinde Dışişleri Bakanlığı'nca verilen cevaplar yazarın dosyasında bulunmaktadır.

kullanması, kuşkusuz, yarar sağlayacaktır. Bilhassa işinin ehli kişiler tarafından yürütülecek bu görev doğrudan kaynağından haber ile daha hızlı ve uygun adımların atılmasında ve etkili önlemlerin alınmasında faydalı olacaktır. Ancak, bu görevin üstesinden gelinmesi görevlendirilecek kişilerin niteliğiyle de yakından ilgili olacaktır. Evveliyatla belirtilmelidir ki, bu görevi gerçekleştirmesi düşünülen kişinin sağlık kökenli olması, en azından sağlık konusunda belirli bir bilgiyi haiz olması daha fazla yarar sağlayacaktır. Öte yandan, bunun diplomatik bir görev olduğu, bir başka ifadeyle bu görevin sağlıkla birlikte ciddi bir diplomatik yönü olduğu da gözden kaçırılmamalıdır.⁴¹ Bu itibarla, sadece diploması alanında yetkin veya sadece sağlık alanında yetkin bir kişi yeterli olmayabilecektir. Yâni, tıbbî ataşeden bahsedildiğinde her iki alanda da uzmanlaşmış bir kişiye ihtiyaç duyulacağı muhakkaktır. Bunun sağlanması da o denli kolay değildir. Bu yönlü kişilerin yetiştirilmesi, kuşkusuz, zaman alacaktır. Ancak, kanımızca, bir an evvel bu konu üzerine eğilmeli ve gerekli insan ve eğitim yatırımına başlanmalıdır.

Tıbbî ataşelerin gönderen devletin Dışişleri Bakanlığı'na değil, ancak Sağlık Bakanlığı'na bağlı olması, özellikle gerekli bilgi alışverişinin yapılması bakımından daha mâkul karşılanmalıdır.

Bu tür kişilerin diplomatik rütbeyi haiz olabileceği gibi, bu tür bir rütbeyi haiz olmayabileceği de göz önüne alınmalıdır. Bunun kararını, kuşkusuz, gönderen devlet verecektir.⁴² Ancak, kabûl eden devletin de gönderen devletin misyon kadrolarının makul düzeyde tutulmasını talep edebileceği unutulmamalıdır.⁴³ Bu çerçevede, bu tür bir kadronun belirlenmesinde karşılıklılık ilkesinin gündeme geleceği ve her hâlükârda kabûl eden devletin rızasına ihtiyaç olunabileceği akıllarda tutulmalıdır.

Son bir husus olarak ilâve edilmelidir ki, tıbbî ataşeler için diplomatik rütbeyi haiz kılmak, görevlerini yerine gereği gibi getirebilmeleri adına kuşkusuz önemli olacaktır. Tıbbî ataşelerin diplomatik rütbeye sahip olması, görevlerini yerine getirirken onları kabûl eden

⁴¹ Diploması bir sanat olarak da mütalâa edilmektedir ve dolayısıyla diplomatların belirli birtakım özellikleri haiz olmaları beklenmektedir. Bu çerçevede, iyi derecede yabancı dil bilmek, iyi konuşabilmek, olayları hızlı bir biçimde algılayabilmek ve yorumlamak vs. gibi özellikler aranan bu özelliklerden bazıları olarak mütalâa edilebilecektir. Bu minvalde, genel olarak büyükelçilerde olması gereken nitelikler göz önünde bulundurulabilir. Bu niteliklere dair açıklama ve değerlendirmeler için meselâ bkz. Roberto Regala, *The Trends in Modern Diplomatic Practice* (Dott. A. Giuffrè-Editore 1959) 101-102; M.K. Panikkar, *The Principles and Practice of Diplomacy*, Asia Publishing House 1964) 62-63

⁴² 1961 tarihli Viyana Sözleşmesi m. 7

⁴³ 1961 tarihli Viyana Sözleşmesi m. 11. Nitekim *do Nascimento e Silva* da kabûl eden devletin ataşelerin diplomatik statünü reddedebileceğinin, daha açık bir ifadeyle kimin diplomatik listede yer alacağına kabûl eden devletin karar vereceğinin altını çizmiştir. Bkz. *do Nascimento e Silva*, (n 6) 143

devletin olası müdahalelerinde de azamî oranda koruyacaktır.⁴⁴ Bununla birlikte, bu durum, ilgili şahsın kabûl eden devletin kanun ve düzenlemelerine riayet etmesi gereğini ortadan kaldırmamaktadır.⁴⁵

SONUÇ

Bilgi güçtür. Bu beylik laf her zaman geçerliliğini korumaktadır. Özellikle günümüzün hızla değişen dünyasında bilginin güç olma özelliği daha da belirgin hâle gelmiştir. Her alanda bilgi gücü temsil etmektedir.

Geçtiğimiz yüzyılda yaşanan gelişmeler multi-disipliner alanların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Uluslararası hukukta da bu tür multi-disipliner alanlara sıklıkla rastlamak artık mümkün olmaktadır. Bu alanlardan birinin de insan hayatının temellerini teşkil eden iki ana alanda, hukuk ve sağlık alanlarında kendisini gösterdiği ifade edilebilir. Bu açıdan bakıldığında çok gerilere gitmeksizin küresel sağlık politikalarından bir 20, 30 yıl öncesinde olmadığı kadar bahsedilmeye, devletlerin ve ilgili uluslararası örgütlerin bu konuda ciddi çalışmalar yapmaya başladıkları inkâr edilemeyecek gerçekler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Gerek küresel alanda gerek ulusal düzeyde sağlık politikaları oluşturulurken bilgiye, veriye duyulan ihtiyaç muhakkaktır. Bu bilgiyi ve/veya verileri elde etmede en önde bu konuda hizmet görmek için yetiştirilmiş kişilerin geleceğini iddia etmek abartılı olmasa gerektir. Bunlar arasında, devletlerin misyonlarında görevlendirecekleri tıbbî ataşelere de yer verilmesi kaçınılmaz olacaktır.

Her ne kadar devletlerin diğer devletlerin ülkelerindeki sürekli misyonlarında yaygın olarak tıbbî ataşe bulundurmadıkları gözlense de, bu durumun, kanımızca bilhassa COVID 19 pandemisinin de gösterdiği üzere, değişeceği ileri sürülebilecektir. Bilindiği üzere, COVID 19'un ortaya çıktığı ve yayılmaya başladığı ilk günlerde, Çin Halk Cumhuriyeti'nde, özellikle de Wuhan'da yaşananlar Çin Halk Cumhuriyeti Hükûmeti'nin verdiği bilgiler ve sosyal medyadan izlenmiştir. Bu durum dünyanın herhangi bir yerindeki sade vatandaşlar açısından değil, birçok devlet ve onların hükûmetleri açısından da bu şekilde cereyan etmiştir. Oysa en azından birkaç devletin tıbbî ataşeleri Çin Halk Cumhuriyeti misyonlarında görev almış olsa ve durumu en başından etüt ve analiz edip, hükûmetlerine durumun vahameti hakkında bilgi

⁴⁴ Diplomatik ayrıcalık ve bağımsızlıklara dair genel olarak düzenlemeler için bkz. 1961 tarihli Viyana Sözleşmesi m. 25 ilâ m. 39

⁴⁵ 1961 tarihli Viyana Sözleşmesi m. 41/1

verselerdi, birçok devlet önlem almakta bu kadar gecikmeyebilirdi. Tabî ki, bu iddianın bir varsayım olduğu hakikat olmakla birlikte, yine de oldukça gerçekçi bir varsayım olduğunun kabûl edilmesi abartılı olmayacaktır.

Devletlerin tüm misyonlarında değil, ancak belirli devletlerdeki misyonlarında tıbbî ataşeler bulundurmak suretiyle sağlık konusunda gerekli veri ve bilgiye ulaşma, sağlık alanında uluslararası işbirliği bir yana ikili veya bölgesel işbirliğini geliştirme gibi hedeflerini rahatlıkla elde edebilecekleri, bu minvalde ileri sürülebilir. Özellikle birçok devletin bütçesel kaygılarla yabancı ülkelerdeki sürekli temsilciliklerini daraltmaya gittikleri bu dönemde⁴⁶ yaygın olarak başvurulması, uygulanması beklenemeyecek tıbbî ataşe uygulamasını, devletlerin kendilerinin öncelik kesbettiğini düşündükleri bölgelerde ve sadece belirli devletlerde bulunan misyonlarında uygulayabileceklerini düşünmek daha mantıklıdır.

Tıbbî ataşe uygulamasından fayda sağlanmak isteniyorsa, bu kişilerin sadece bir diplomatın sahip olmasının beklendiği diplomatik özelliklere sahip olmasının yetmeyeceği, bilâkis sağlık temellerinin bulunmasının gerekli olduğu evveliyatla göz önünde bulundurulmalıdır. Bu tür kişilerin hâlihazırda varlarsa bile sayılarının çok da fazla olmadığı aşikârdır. Bu nedenle, en kısa süre içerisinde bu yönlü kişilerin yetiştirilmesi için eğitimlere başlanmasında mutlak yarar vardır. Yine tıbbî ataşe olacak bu kişilerden verim alınabilmesi onlara diplomatik rütbe atfedilmesiyle mümkün olacaktır. Her ne kadar dışişleri kadrosunda yer almasalar da, bu kişilere diplomatik rütbe, bu çerçevede ataşelik bahşedilmek suretiyle işlerini gereği gibi yerine getirebilmelerinin ana koşullarından birini oluşturan diplomatik ayrıcalık ve bağımsızlıklardan da yararlandırılmaları sağlanmış olacaktır.

KAYNAKÇA

Barrett RJ, 'The Role of the Military Attaché' (1971) 51(5), 51(5) Military Review, 50-55

Berridge GR and Lloyd L, The Palgrave MacMillan Dictionary of Diplomacy (3rd ed. Palgrave MacMillan 2012)

Blum YZ, International Relations and Legal Cooperation in General-Diplomacy and Consular Relations. in Rudolf Bernhardt (ed), Encyclopedia of International Law, Volume 9 (Amsterdam, Elsevier 1986) 89-94

⁴⁶ Bu konuda bkz. Rana S Kishan., Embassies, Permanent Missions and Special Missions, in The SAGE Handbook on Diplomacy, edited by Constantinou & Kerr & Sharp, Sage, London, 2016, s. 153.

- Brown MD, MacKey TK, Shapiro CN, Kolker J and Novotny TE, 'Bridging Public Health and Foreign Affairs: The Tradecraft of Global Health Diplomacy and the Role of Health Attachés' *Science & Diplomacy* (2014) 3(3) via www.sciencediplomacy.org/article/2014/bridging-public-health-and-foreign-affairs
Erişim Tarihi 30 Mart 2020
- Chatterjee C, *International Law and Diplomacy* (Routledge 2007)
- Clark E, *Corps Diplomatique* (Allen Lane 1973)
- Cooper AF, The G8/G20 and Global Health Governance: Extended Fragmentation or a New Hub of Coordination, in *Global Health Diplomacy: Concepts, Issues, Actors, Instruments, Fora and Cases*, edited by Kickbusch & Lister & Told & Drager, Springer Science+Business Media (New York 2013) 243-252
- Davies S, Kamradt-Scott A and Rushton S, *Disease Diplomacy: International Norms and Global Health Security*, (Johns Hopkins University Press 2015)
- Denza E, *Diplomatic Law: Commentary on the Vienna Convention on Diplomatic Relations* (4th ed. Oxford University Press 2016)
- 'Diplomatic List' United States Department of States, (Fall 2018) via www.state.gov/wp-content/uploads/2018/12/Diplomatic-List--Fall-2018.pdf Erişim Tarihi 30 Mart 2020
- Do nascimento e silva GE, *Diplomacy in International Law* (1st ed. Sijthoff 1972)
- Ermiş N, Erler K and Benli İT, Prof. Can Solakoğlu, M.D., *Journal of Turkish Spinal Surgery*, (2019) 28(4), 283-288.
- Fox JR, *Dictionary of International and Comparative Law* (3rd ed. Oceana Publications, Inc., 2003)
- Gamboa MJ, *A Dictionary of International Law and Diplomacy* (Central Lawbook Publishing Co. Inc., Quezon City 1973)
- Hackworth GH (ed), *Digest of International Law* (United States Government Printing Office vol. IV 1942)
- Kickbusch I, Lister G, Told M and Drager N (eds.), *Global Health Diplomacy: Concepts, Issues, Actors, Instruments* (Fora and Cases Springer Science+Business Media 2013)
- Kickbusch I, 21st Century Health Diplomacy: A New Relationship between Foreign Policy and Health, in *21st Century Global Health Diplomacy*, edited by Novotny TE ve Kickbusch I ve Told, M (World Scientific 2013)
- Kickbusch I, Silberschmidt G and Buss P, 'Global Health Diplomacy: The Need for New

- Perspectives, Strategic Approaches and Skills in Global Health'in (Bulletin of the World Health Organization, 85(3) 2007) 230-232.
- Kishan SR, Embassies, Permanent Missions and Special Missions, in The SAGE Handbook on Diplomacy, edited by Constantinou & Kerr & Sharp, Sage (London 2016)
- Kökény M, 'Negotiating the World Health Organization Reform Process' in (2017) 2 Pathways to Global Health Case Studies in Global Health Diplomacy (by Matkin & Kickbusch, World Scientific) 15-38.
- Novotny TE, Kickbusch I and Told M, 21st Century Global Health Diplomacy (World Scientific 2013)
- Oelfke C, Vienna Convention on Diplomatic Relations of 18 April 1961: Commentaries on Practical Application (BMV/Berliner Wissenschafts-Verlag 2018)
- Panikkar KM, The Principles and Practice of Diplomacy (Asia Publishing House 1964)
- Regala R, Trends in Modern Diplomatic Practice, (Dott. A. Giuffrè-Editore 1959)
- Salmon JJ, 'Members of the Staff of Diplomatic Mission' (2009) Max Planck Encyclopedia of Public International Law (on-line ed. edited by Wolfrum), via <https://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e962> Erişim Tarihi 17 Temmuz 2017
- Silberschmidt G ve Zeltner T, Global Health Begins at Home: Policy Coherence, in 21st Century Global Health Diplomacy, edited by Novotny & Kickbusch & Told, World Scientific, (Singapore 2013) 279-297.
- "The London Diplomatic List" Revised at March 05 2020 via <https://data.gov.uk/dataset/ac361893-3037-461e-8545-a7004f63ab42/the-london-diplomatic-list-blue-book> Erişim Tarihi 30 Mart 2020).
- Vagts A, The Military Attaché (Princeton University Press 1967)